

BEREND T. IVÁN: NAPLEMENTÉK (TÖRTÉNELMI KORSZAKVÁZLATOK)¹

Az Éghajlat Könyvkiadó interjúköteteinek sorában jelent meg a Berend T. Ivánnal készített interjúsorozat. A mű alapötlete igen egyszerű, ám annál szebben nyer kifejezést a Naplementék cím allegóriájában: a Berend T. Iván által megélt korszakváltásokat követi nyomon, gyakori kitekintésekkel az európai vagy világtörténelemre, de mindig a megkérdőzött szempontjából. Az MTA volt elnöke, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem volt rektora pedig minden alkalmat kihasznál, hogy azzal a lelkesedéssel és éleslátással meséljen az olvasónak az általa is megélt történelemről, amely gondolatébresztő, hasznos tudással látja el.

Az interjúkban megszokott káté-forma korántsem vesz el a kötet értékéből, a kérdések lehetőségét biztosítanak számos tudományos nézet, történelmi összefüggés bő kifejtésére, az interjúalany élettörténeti tapasztalatainak megosztására, amelyek kimeríthetetlen tudásának ékes tanúbizonyságát adják. (Ugyanakkor épp ezért válhat zavaróvá a kronológiai következetlenség: egy oldalon még az 1917-es Nagy Októberi Szocialista Forradalomról olvashatunk, a következőn már az 1970-es évek magyar gazdasági reformjairól esik szó.) A főként történelemtudományi kérdések mellett első kézből kapunk különálló beszámolókat négy kontinensen tett utazásokról, a koncentrációs tábor megrázó embertelenségéről, egy népes család elvesztéséről a világháborúban, a magyar- és külföldi egyetemi oktatás különbségeiről, az Európai Unió válságáról, a szociáldemokrácia bázisvesztéséről majd kudarcáról, Kína feltörekvő gazdasági sikerének okairól, a ciklikusan megismétlődő gazdasági válságokról, a klímaváltozás kihívásairól, globalizációról, olvasmányokról, a zene élvezetéről, mindent összevetve a legváltozatosabb és legérdekesebb témákról. Legjobb tanárainról, kollegáiról külön részekben szól, így legendás barátságáról Ránki Györggyel, ezek önmagukban is tanulságos élménybeszámolók. Az élethosszig tartó, többnyelvű kutatómunka és tanítás eredménye, hogy Berend T. Iván átfogó témákat is élénken és tökéletes éleslátással ismertet. Ismert közhely, hogy csak az tudja jól tanítani, aki érti is; Berend T. Iván esetében ez hatványozottan megmutatkozik.

A kiváló történész megkerülhetetlen témája Magyarország elmúlt kétszáz évének értelmezése. Magyarország fennállása óta a fejlettebb nyugat-európai országokhoz igyekezett felzárkózni. Az elmúlt két évszázadban az országot irányító hatalmi rendszerek között párhuzamok vonhatók. Magyarország fejlődési útjának legfőbb meghatározója, hogy mindig rossz szövetségi rendszerhez csatlakozott, amelyet geopolitikai helyzete inherensen kijelölt, valamint minden hatalomra kerülő politikai rendszer az őt megelőző eltiprásával vált vezetővé, majd népszerűvé, végül szövetségi rendszerének összeomlásával maga is megbukott. Nagyon hosszú idő után először 1989-ben adódott a lehetőség, hogy Magyarország szabadon csatlakozzék egy szabadon választott szö-

¹ Berend T. Iván (2018): Naplementék – Történelmi korszakvázlatok, Budapest, Éghajlat Könyvkiadó
DOI: 10.14267/RETP2020.04.22

vetségi konglomerátumhoz. Szekfű Gyulát idézve mindháromszor (,48-ban, ,19-ben és ,56-ban) „valahol utat veszítettünk”, s a kilábalás, az út megtalálásának esélye először a rendszerváltáskor csillant fel. A vesztes szövetségekből, az ország leszakadásából való kitérést csak ügyes politikával lehet elérni, amelyet ezen rendszerek egyike sem volt képes megvalósítani. Magyarország jövőjét az országokon átívelő, nemzeti színház elvető kollektív együttműködési rendszerben látja biztosítottnak, amely ma az Európai Unióban inkarnálódik. A közelmúlt fejleménye, hogy az európai integráció az Egyesült Királyság elszakadásával és az Egyesült Államok hathatós húzódozásával a közös fegyveres fellépéstől a zártabb politikai, katonapolitikai összetartás útján indul meg. Hangsúlyozza az Európai Unió fennállásának fontosságát, amelyet a modern kori Európa legnagyobb teljesítményének tekint, s amelyről legújabb munkáját *Az Európai Unió és ellenségei* címmel szerezte. Csak az európai identitástudat erősödésével jöhet létre a regionális különbségek ellenére is egységes Európa. Eme egységesülő, mégis régióként sajátos fejlődési úton haladó integrációról értekezik *Négy Európa. A regionális különbségek kontinense* című munkája is, amely az integrációból erőt merítő, az utóbbi évtizedekben látványos felemelkedésen végigment országok fejlődésének okait vizsgálja. A száz évvel ezelőtt még elmaradott, félperiferikus gazdaságok, mint a Baltikum országai, Finnország, Svédország, Írország különleges és páratlanul gyorsan növekvő prosperitásának oka az európai integrációból fakadó előnyök kiaknázása mellett oktatási rendszereik kiválósága. Napjainkban a gazdasági felemelkedés zálogának, mint nemzeti tervnek az oktatás felé fordulás tűnik. Ezen példák mind arról árulkodnak, hogy a recept Magyarország számára is egyszerű: egy viszonylag szegényebb ország jó oktatáspolitikával meg tudja változtatni sorsát.

Józan éleslátással értékeli Marx munkáját, értékes, máig releváns tételei mellett kiemeli azokat, amelyeket már meghaladt az idő. A marxista történetírás csöklátásával kapcsolatban ad hangot azon félelmének a mai közéleti csöklátásról, amely a magyar aktuálpolitika irányvétele folytán Nyugat- és Kelet-Európa fejlődése külön útra térésének hangoztatásával beigazolódni látszik: a politikában olyan populista-nacionalista hangok találnak visszhangra, amelyek az európai együttműködés előremutató és prosperáló kezdeményezéseit színházuk miatt ellehetetlenítik. Épp ezen tüntető elzárkózásban, nacionalizmusban látta a gazdasági fejlődés korlátait a szocializmus éveiben, a vállalkozási kedv elcsúszását, a gazdaság tompító erőinek életbe lépését, s ezek megerősödésétől való félelmét látja visszaköszönni, mikor a 2010-es évektől a politikától mentes gazdasági fejlődés lehetőségének veszélyeztetett voltáról beszél hazánkban. A főként Kelet-Európa szempontjából vitális európai együttműködést a hányatott történelem, a fejlődést gátló nacionalizmus mellett a globalizációt ellenző hangok is gyengítik. A globalizáció, amint arra helyesen rámutat, önmagában nem káros, azonban a gyakran vele járó regulálatlan neoliberalizmus, a bankok, vállalatok szabályozásának megszüntetése az. A bankszektor szabályozásának hiánya ugyanis teret enged a gátlástalan spekulációnak, a pénz valóságos diktatúrájának, a társadalom alárendelődik a gazdaságnak. Belátható, hogy a piac nem kínál mindenre megoldást, nem tartja egyensúlyban a gazdaságot, az egészségügyről, oktatásról, nyugdíjrendszerről nem is beszélve. Polányi Károlyt idézi, aki szerint liberális- neoliberalizmus alatt a gazdaság primátust élvez a társadalommal szemben, míg szabályozott kapitalizmus esetén a társadalom rendeli maga alá a gazdaságot – ez Polányi azon következtetésének alapja, hogy a szabályozás teszi szabaddá a társadalmat.

Az európai történelem mellett Berend az általa is megtapasztalt szocialista Magyarország történetének summázatát is közreadja, amelyben nemegyszer maga is tevékenyen részt vett szerepvállalásával. Midőn a ,60-as években nyilvánvalóvá vált, hogy az importpótló iparosítás és

az extenzív iparfejlesztési modell nem tartható fenn, a Csehországban megkezdődő reformok elfojtására szovjet katonai intervenciót foganatosítottak, Magyarország azonban – nagy szerencséjére – a piacgazdaság elemeinek bevezetésével sikeresen javította az életfeltételeket, sőt, a mezőgazdaságban kiemelkedő sikereket ért el. A ,70-es években Nyugat-Európa rohamos élet-színvonalbeli fejlődése mindinkább kiemelte a szocialista blokk országainak lemaradását főleg olyan területeken, mint a háztartások gépesítettsége, vagy a lakossági autóállomány. Sajnálatos a fejlődés szempontjából, hogy a reformerek magyar politikából való eltávolításával, a kispolgársági létszámlelet, a bővülő anyagi javak ellen indított lejárató sajtóhadjárat folytán 1973 után a fellendülés is visszaesett. Mindezen folyamatokat és ellenfolyamatokat 1988-ban *A magyar gazdasági reform útja* című könyvében foglalta össze. A szovjet modell gazdasági hiányosságait és zsákutcáit Berend az ország több vezetőjével képes volt megvitatni, a bajok orvoslására azonban Magyarország „kényszerpályája”, külpolitikai mozgásterének szűkössége miatt nem került sor. Megjegyzendő, hogy a lemaradás okát nem lehet kizárólag a hibás és erőltetett szocialista gazdaságstruktúrára fogni, hazánk leszakadása a nyugathoz képest a szocializmus évtizedei előtt és után, évszázadok óta folyik. Bár a világháború után porba tiport Magyarország erőszakos iparosítása, valamint a rohamtempóban fejlődő nyugattól való gazdasági elzárkózás baklövés volt, pozitívum, hogy az új szocialista rend az ,50-es években szétverte a társadalmi mobilitást korlátozó konzerválódott osztályrendszert, valamint oktatási forradalom révén nyitotta meg a felsőoktatás kapuit széles néprétegek előtt. Ma már kimutatható, hogy a szovjet és az annak követésére kötelezett magyar gazdaság az 1970-1990 közötti időszakban tökéletes stagnációban vesztegelt. A magyar gazdaság versenyképességét tovább rontotta, hogy a Nyugat-Európa által már évtizedek óta alkalmazott exportorientált termelés helyett itthon még mindig az autarkiót preferáló importpótló iparosítás direktíváit alkalmazták, az ipar termékeinek színvonala így évtizedekkel elmaradt a nyugatról származó iparcikkekétől. Ennek megoldása érdekében Berend – életében először és utoljára – fellépett a közéletben, kortörténeti tanulmányokat jelentetett meg, és szorgalmazta az intenzív fejlesztési politika felkarolását a kifulladás extenzív iparfejlesztés helyett, amelyet Nyugat-Európában már nem alkalmaztak. Közéleti szerepvállalásáról kaphatunk képet az ,56-os forradalomban szerzett élményeiben, majd már mint az Akadémia elnöke, a rendszerváltás éveiben. Kénytelen közszereplése mellett megmaradt kutatónak, sőt, az akadémiaelnök Berend alakja mögött kifejezetten apolitikus ember körvonala bontakozik ki, aki a politikai jelenérekkel szemben mindig a józan értelmiség álláspontját képviselte. A számára felajánlott oktatási miniszteri posztot elhárította, valamint az általa vezetett akadémiai bizottság véleménye alapján nem épült meg a nagymarosi vízlépcsőrendszer. Ő volt a szerzője annak a jelentésnek is, amely elsőként kijelentette, hogy 1956 nem volt ellenforradalom, ezzel nyitva utat a politikai intézményrendszer demokratikus átalakulásának.

A fiatakkorától kezdődő külhonban tett tanulmányútjai hatására átalakuló gazdaság- és világszemléletét saját bevallása szerint nagyban köszönheti barátja, a méltán világhírű Hobsbawm látásmódjának, a gazdaság, a társadalomtudomány, a politika és a művészetek össz-szemlélete kapcsán. Hobsbawm európai történelemről szóló, forradalmi jelentőségű tetralógiája alapján írta meg saját Kelet- és Közép-Európáról szóló munkáit, amelyekben három évtizedig dolgozott. Ezek a *Kisiklott történelem*, *Válságos évtizedek*, *Terelőúton*, és *A szovjet blokktól az Európai Unióba*. Berend végső soron a történelem optimista szemlélete mellett teszi le a voksát, rámutat arra a tényre, hogy a felvilágosodás idealizmusa, a XX. század idealista kollektív társadalmi törekvései, a 'nagy illuzionisták' álmodozásaira mindig szükség volt, hogy a haladó országokban egyes jóléti és emancipációs törekvések nagy része megvalósulhasson, még akkor is, ha ezen álmodozó

elképzelések a maguk korában kudarcot is vallottak. Az emberiség jövőre vonatkozó elképzelései soha nem teljesítették be a hozzájuk fűzött reményeket, hiszen mindig olyan faktorok kerülnek a jövő határtalan képzelőerővel megáldott fantasztaí egyenleteibe, amelyeket elméleteik megalakításának pillanatában elképzelni sem tudtak. A demokratikus-kapitalista intézményrendszerek végsikere a világon, azaz a történelem végének megjövendölése az 1990-es évek végén ugyanúgy hamisnak bizonyult, mint a XX. század piacot állami beavatkozással helyettesítő fasiszta, kommunista kísérletei.

A történelmi fordulópontokkal, forradalmakkal kapcsolatban szintén szkeptikus. Mmegállapítja: „Az elmaradottság történelmi közegében az újonnan bevezetett rendszerek különösen gyakran beletorzulhatnak a múltba”. Az 1917-es Nagy Októberi Szocialista Forradalom, csakúgy, mint az 1789-es francia, átvette azon rendszernek sajátosságait, amelyeknek leváltását zászlajára tűzte. A történelem ilyenét szemléletében az egyes események mint az eddigiek folytatásai nyernek értelmet. Egyetlen korszak, személy sem függetlenítheti magát az őt megelőzőktől, tehát csupán mint a folyamat végén található legújabb láncszem vizsgálható. Így a volt rendszerek romjain, hagyományain és társadalmi hozzáállásán jöhetnek létre a deformált, korrupt kapitalizmusok, populizmusok, amelyek „vékony ideológiaként” mindig adott helytől és időtől függően más ideológiákkal társulva fejtik ki hatásukat. Populista példát manapság is számolatlanul találunk az Európai Unió széthúzó politikai frakcióiban mind a jobb-, mind a baloldalon. A populizmus politikai tökézt kovácsol abból, hogy a nép-elit szembeállításával létrehozott erős absztrakció lehetőséget szolgáltat a nép nevében való populáris fellépésre, nem veszi figyelembe azonban a társadalom számos rétegét és azoknak eltérő érdekeit. A populista mozgalmak kulcsszerepe a népvezér szerepét magára öltő vezetőjéé, aki gyakran nacionalista, fejlődésellenes jelszavakat hangoztatva, demagóg érveléssel söpri szőnyeg alá a modern társadalmi-gazdasági fejlődés problémáit. Azon folyamat következtében, amely végső soron a szociáldemokrácia elsorvadását eredményezte a politikában, és amelynek kiváltója a gazdasági szerkezetváltás, az ipari, klasszikus értelemben vett munkásosztály megszűnése volt, jelennek meg oly populista irányzatok, amelyek egyesítik a bal- és jobboldal jelszavait. A szociális bázis eltűnésével ugyanis pártok létjogosultsága is elenyészik, a jól behatárolható osztályok eltűnésével pedig megindul az inkonkrét ígéretek inkonkrét ideológiákra építő demagóg populizmus térnyerése Európában.

Berend T. Iván interjúkötete nem csupán a tudásra éhes közgazdásznak élmény. Rendkívül tartalmas és érdekes történetei, mély és bonyolult történelmi kérdések páratlan leleményességgel és tisztasággal történő ismertetései élvezetes olvasmánynak bizonyulnak azok számára is, akik pontosabb képet szeretnének kapni az elmúlt kilenc évtized gazdasági-történelmi folyamatairól egy szakértő értelmezésén keresztül.

Okolicsányi Ádám²

² egyetemi hallgató, Budapesti Corvinus Egyetem